

УРОКИ 47-48 Основи архітектури

ТЕМА : УКРАЇНСЬКА МУРОВАНА АРХІТЕКТУРА НОВІШИХ ЧАСІВ

Живучи спільним мистецьким життям із Західною Європою, Україна переймає новий напрям у мистецтві цілої Європи — стиль барокко. Нові умови життя та соціального устрою з вищою верствою заможної козацької старшини створювали інші потреби, ставили нові вимоги до мистецтва, — так само як це було і в цілій Європі. Спокійні, зрівноважені, логічні форми ренесансу, що взорувалися на чисті форми античності, вже не задовольняли сучасного смаку. Для розкішного, гучного життя доби барокко потрібні були більш пишні, багатші, показніші форми архітектури, просякнуті пафосом, надприродністю, спіритуалізмом. Замість колишньої краси відтепер протиставляють силу, проти спокою — рух, замість гармонії — боротьбу. Тому в архітектурі постають розкішні декоративні фронтони, портали, брами, переладовані важкими пілястрами, складними гзимсами, вигнутими й покрученими завитками — т. зв. волютами (слимаками) — та буйною орнаментикою. Хоч зразки барокко приходили до нас із Західної Європи, головно з Італії й Німеччини, власною творчістю українського народу, що відтепер був пробуджений до нового вільного життя, барокковий стиль прибирає своєрідних та оригінальних форм, що має у світовій літературі заслужену назву осібного українського або «козацького» барокко. Центр мистецького життя з половини XVII ст. переноситься знову до середньої, Наддніпрянської України, де фундаторами й меценатами мистецтва стають українські гетьмани, полковники та церковні достойники, що походять із демократичних козацьких верств. Особливо багато будов побудовано гетьманами Самойловичем, Мазепою, Апостолом та полковниками Герциком, Миклашевським, Мокієвським та ін. Лише одним Мазепою побудовано чи відновлено в Києві понад 6 величезних будов, не кажучи про інші по цілій Гетьманщині.

Перші подихи барокко з'являються майже рівночасно в початках XVII ст. у Львові (костьоли бернардинів 1600, єзуїтів 1613 — 70 рр.) та Києві

(перебудова Успенського собору італійцем С. Брачі в 1613 р.). Але самостійна творчість українських митців розпочинається в другій половині XVII ст. та досягає найбільшого розцвіту в добу Мазепи. Новий характер української архітектури складається головно під впливом двох чинників — старої традиції мурованого будівництва, започаткованої в княжу добу, й дерев'яного народного будівництва. Перший тип будов постав зі сполуки тринавної церкви — віддавна пристосованої до літургічних потреб східної обрядовості — із західним і базилічним типом барокко, що, до речі, близько стояв до візантійсько-української базиліки. До таких оздоб належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові 1679 р., собор Мгарського монастиря коло Лубен, розпочатий гетьманом Самойловичем у 1682 р., та дві будови гетьмана Мазепи в Києві — Михайлівський собор (1690 — 94) і Братська церква Академії (1695). Хоч у цих будовах у більшій мірі помітні впливи західноєвропейські, але окремі форми й деталі, зокрема декорація, набирають оригінальних форм, що почертнуті з народного, сільського мистецтва. Особливої своєрідності й краси досягають форми бань, які не мають собі рівних у цілій Європі. Такого самого характеру є численні перебудови й розбудови старших церков у Києві: Софійської кафедри 1691 — 1705 рр., головної церкви Лаври 1695 і 1722 рр., Михайлівського монастиря, Михайлівської церкви Видубицького монастиря й т. д.

Іншим типом є будови, що в плані й просторовому об'ємі йдуть за давньою традицією українського дерев'яного будівництва — тридільного та п'ятидільного (хрестатого) заложення із трьома й п'ятьма банями. Цей уповні самобутній тип будов настільки був вироблений та вдосконалений давньою культурою українського будівництва, що кожна з таких церков являє собою справжню перлину архітектури в розумінні як гармонійної, логічної композиції, так і окремих пластично-розвинених та притому лагідних форм і деталей. І якщо підклад цієї архітектури є барокковий, проте ясними конструкціями й обмеженістю прикрас наші будови далеко відходять від чисто Декоративних принципів надто переладованих форм барокко Заходу і Сходу. До трибанних

церков із тридільним заложенням належать знаменитий Покровський собор у Харкові 1680 р. з незвичайно стрункими й високими банями, далі дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах і менші будови в Сумах, Богодухові, Слов'янському та ін. Найвищого мистецького вислову й чистоти форм досягають п'ятибанні церкви на хрещатому заложенні. Генеза (постання) їх у нас ще в належній мірі не з'ясована. До найстарших належать згадана вже Сутківська твердиня, церква Адама Киселя в Нискиничах на Волині (1653) та перебудова Спаса на Берестові в Києві за часів Петра Могили в 1638 — 43 рр. До розвиненої бароккової доби належать прекрасні будови Київської лаври — Усіх Святих (1696 — 98), Воскресіння та Петра й Павла, св. Юра Видубицького монастиря (1696), будови Чернігова, Батурина, Ізюма. Дальшим розвитком були будови дев'ятидільні з дев'ятьма камерами, перекриті п'ятьма банями — Троїцька церква Густинського монастиря (1672 — 74), Преображенська в Прилуках (1716), собор у Ніжині.

Менше перепрацьовувалися західноєвропейські зразки барокко на Західній Україні в замках-палатах, що збереглися в руїнах (Збараж, Бережани, Підгірці) та в римо-католицьких храмах (Львів, Перемишль, Кам'янець). Близче стоять до українського барокко жидівські синагоги, нерідко з розкішним аттиком та барокковими прикрасами, де часами здібуються східні мотиви левів, птахів тощо (Щаргород на Поділлі, Сatanів, Тернопіль 1672 р.). З небагатьох збережених зразків цивільного будівництва особливої популярності набув т. зв. Дім Мазепи в Чернігові (чи, власне, військова канцелярія доби Мазепи XVII — XVIII ст.) — партерова будова типу міських ратуш чи інших установ із пишно прибраними стінами та фронтонами.., „Не менш цікава кам'яниця полковника Я. Лизогуба в Сидневі кінця XVII ст. — масивних форм, але значно бідніша в прикрасах. З менших кам'яниць XVII — XVIII ст. збереглися муровані будинки в Батурині (значно перебудований дім В. Кочубея), Любечі (т. зв. Полуботківська кам'яниця), в с. Підусівка біля Чернігова (1690 — 1710), Козельці, Ніжині, Лубнах (т. зв. «скарбниця»), Прилуках («Галаганівський арсенал»). Справжніми перлами українського

барокко треба вважати будови Києва другої чверті й середини XVIII ст. — Митрополичий дім коло Софійської кафедри, браму Зaborовського (там же) та чудові будинки Київської лаври архітектора Степана Ковніра, серед яких особливої оригінальності досягає будинок лаврської друкарні. Часто й самі церкви оброблялися в зразках чисто цивільного будівництва, як то свідчать прекрасні ліплені прикраси головної церкви Київської лаври (1722 — 29) архітектора Ф. Старченка, де окремі бароккові мотиви сполучені з народною рослинною орнаментикою.

Велика мистецька культура української архітектури доби барокко, зокрема висока техніка українських майстрів; спричинилися до того, що впливи української архітектури сягали далеко за межі України. Спеціально на Московщині чимало будов постало за українськими зразками, що дало притоку деяким російським мистецьким критикам та історикам говорити про «спорідненість» українського мистецтва з московським.

Хоч від середини XVIII ст. будівельний рух на Україні ослаблюється, все ж таки тоді з'являється кілька величавих будов у стилі рококо. Цей стиль, що є дальшим розвитком барокко, відрізняється від нього головно декоративним прибранством та деталями. На зміну важким і громіздким формам урочистого барокко приходить легше, делікатне й граціозне прибранство ажурівих прикрас. На Україні рококові будови постають майже виключно за проектами чужинців, напр., фланандця Де-Вітте, німця Шеделя, італійця Меретіні та ін. Тому рококо вже не має тих особливостей та своєрідних форм, як барокко. Якщо будови архітектора Ковніра середини XVIII ст. були виведені в оригінальних формах українського барокко, то Покровська церква на Подолі 1722 р. та дзвіниці Михайлівського монастиря та Софійської кафедри в Києві вже мають деякі ознаки рококо. Софійська дзвіниця (закінчена в 1748 р.) монументальних форм має розкішну декорацію, що межує з переладованістю, — це був останній вияв бароккового пересиченого багатства. Цілком рококовими є визначні будови середини XVIII ст.: Андріївська церква в Києві

(1744 — 67), собор св. Юра у Львові (1744 — 64), домініканські костьоли у Львові (1749 — 64) і Тернополі, кафедра в Холмі, головна церква в Почаєві, кафедра в Козельці (1752 — 63). Коли римо-католицькі храми притримуються характерної для рококо форми плану, близького до еліпсу (згадані домініканські храми; парохіальний костиль у Холмі), то церкви східного обряду майже всі в плані заховують давніший український тип хрещатих дев'ятикамерних будов. Зі згаданих церков найбільш характерною в цьому сенсі є величезна кафедра в Козельці з п'ятьма розкішними, стрункими банями, тоді як Андріївська церква в Києві найбільш вражає своєю граціозною легкістю та мальовничістю, що не має собі рівної на цілому Придніпров'ї. Прекрасним зразком є також кафедральна церква св. Юра у Львові — величава будова масивних динамічних форм й ажурою тендітних прикрас. Будівничим її був львівський архітектор Бернард Маретин (або Меретіні), що будував також цілий ряд інших будов високої мистецької вартості — ратушу в Бучачі, можливо, дім «Просвіта» у Львові, та багато провінційних костильов у Галичині. Знову в Києві таким визначним архітектором доби був Шедель, який перебудував Києво-Могилянську академію (1736 — 40) та звів знамениту дзвіницю Лаври (1736 — 64). Будинок Академії цікавий тим, що тут задержако всі особливі риси українського будівництва з підсінням та галерейками, які постійно вживалися як у кам'яних, так і в дерев'яних будовах. Величезна вежа Лаври 93 метри заввишки — один із найвизначніших творів старої України. Вона відзначається своєю майстерною композицією зі складовою колонадою в кожному поверсі, де вже помітний нахил до класичної простоти та логічності, хоч і не без впливів елегантного рококо.

Напрям класичності як реакція проти бурхливого, напруженоого стилю барокко приходить ще в середині XVIII ст. В таких спокійних логічних і навіть суверих класичних формах виведено палату у Вишнівці на Волині (1730 — 40), прибудову Успенської кафедри у Володимири-Волинському (1753) та цілий ряд менших будинків і брам у Кам'янці, Станіславі, Львові та інших містах Західної України. Прекрасними зразками класичності були величаві палати гетьмана

Розумовського в Почепі, Яготині (проект Менеласа), Глухові (архітектора А. Кvasова) й Батурині. Величезних розмірів палата в Почепі, збудована за проектом француза Де ля Мото українським архітектором О. Яновським у 1796 р., дає широку площину спокійних архітектурних мас, але із сухими й одноманітними лініями деталей. Зате справжнім мистецьким твором була палата в новій столиці України — Батурині, побудована за проектом англійського архітектора Чарльза Камерона в 1799 — 1803 рр., де вже помітні впливи стилю Людовика XVI. Не менш інтересна величезна палата Завадовського в Ляличах (архітектор Д. Кваренгі, 1794 — 95), де цілий комплекс будов творить колосальне півколо, а головний корпус має витончені форми т. зв. палладіївського стилю типу *villa rotonda* коло Віценци в Італії. В релігійному будівництві кінця XVIII ст. у більшій мірі затримувалися старші українські традиції. у формах заложення та бань, хоч саме прибранство було вже в класичних зразках, переважно у стилі Людовика XVI (церкви фундації Розумовського, також св. Микола в Хоралі 1790 р., в с. Вишняки коло Хорола 1794 р. та ін.).

В кінці XVIII і в XIX ст. український народ зазнає найгірших днів царської російської реакції, яка поступово, але рішуче й жорстоко, ліквідує автономість України, касує військо, гетьманат цілий автономний адміністративний устрій. Національний і культурний гніт відбивається в значній мірі й на мистецькому житті. Замість вільної артистичної творчості з'являються нові будови, роблені по шаблонових проектах, надісланих з Петербурга й Москви, не пристосованих не тільки до мистецького смаку українців, а й навіть до підсоння України. Нарешті в 1800 р. виходить наказ російської влади, яким зовсім забороняється будувати церкви українського типу. Замість того від середини XIX ст. з'являються обридливі церкви у псевдовізантійському й ніби «московському» стилі. Но дивлячись на це, українська творчість не вгасає, пристосовує шаблонові проекти до свого смаку й дає ряд нових своєрідних творів.

Як відміна класичності, на початку XIX ст. приходить стиль ампір (із франц. «стиль імперії»), який мав замилування до спокійних монументальних форм римського взірця, широких зовсім гладких стін, округлих колон т. зв. дорійського ордеру, півпольних вікон та ступінчастих низьких і гладких аттиків над колонадою. Однаке й стиль ампір мусив зробити багато поступок українським будівничим традиціям, особливо в маленьких провінціальних палатах та будиночках, де ганки, галерейки й мансарди (поверх, що уміщено під самим дахом будови) набирають своєрідних українських рис. Із визначних українських архітекторів цієї доби можемо згадати В. Ярославського в Харкові (будинки в Харкові, на Харківщині й Херсонщині) і А. Меленського в Києві (Контрактовий дім, перебудова бурси, розбудова Подолу 1811 р.). Відтепер найбільше розвивається міське будівництво. Постає цілий ряд нових ратуш (Харків, Полтава, Київ, Львів, Чернівці), що знаменують собою останнє зусилля самоврядування українських міст. Всі вони квадратового заложення, з квадратовою вежею, простих і холодних мас та гладких понурих стін. Таким самим характером відзначаються тріумфальні брами, колони-пам'ятки, які в той час любили ставити з нагоди різних подій. Одну з кращих колон (за проектом, архітектора А. Меленського) було поставлено в Києві в 1802 р. з нагоди повернення Києву відібраного в кінці XVIII ст. Магдебурзького права й сполученої з ним самоуправи міста (пізніше, щоб стерти всякі сліди цього символа, російські урядові кола стали називати колону пам'ятником «Хрещення Русі»). В першій половині XIX ст. при новому адміністративному поділі України в стилі ампір постає більшість державних будинків Полтави, Чернігова, Києва, а на запорізьких степах — Одеси й Херсона.

Остання стадія класичності наступає в другій половині XIX ст. за часів царя Миколи I, коли будови набирають особливо понурих і сурових форм, прикладом чого може служити будинок університету в Києві. З церковних будов у стилі ампір найбільше збереглося на Харківщині й особливо Полтавщині (Хорол, Ромни, Лубни, Пирятин, Прилуки). В заложенні вони переважно хрещатої форми. Це, наприклад, собор у Хоролі 1800 — 08 рр., що

близько стоїть до давніших будов XVII — XVIII ст., але лише з одною середньою банею на округлому гладкому під баннику. З більших будов з цієї доби походять собори в Одесі, Херсоні та Кременчуці, що належать до течії академічного класицизму, який почав плекатися в офіційних технічних школах Росії. Досить поширеним був також тип зовсім округлих будов (ротонд) із колонами або без них, яскравих ампірових форм, як церкви в с. Кукавці (1806) і м. Шатові на Поділлі, Різдва на Подолі в Києві (1809), «Аскольдова могила» в Києві (1810), церква Гощівського монастиря в Галичині (1842) та ін.

Перетворення класичних зразків в українському народному дусі в більшій мірі виявилося на західноукраїнських землях, як це, наприклад, свідчить кафедральна церква в Чернівцях, побудована в 50-х роках XIX ст. на п'ятидільному заложенні з трьома банями, подібно до буковинських дерев'яних церков.

Від середини XIX ст. міське будівництво житлового й громадського призначення у зв'язку з пануючим у цілій Європі утилітаризмом і меркантильністю переймається еклектизмом — мішаниною різних історичних стилів не тільки в різних об'єктах, а також в одній будові. Серед різних фаз еклектизму та різноманітних мистецьких напрямів особливо поширюється т. зв. віденський неоренесанс. Загальне архітектурне обличчя наших головніших міст (навіть незалежно від бувшого австро-російського кордону) — Києва, Одеси, Харкова, Львова, Чернівців, Перемишля, Херсона та навіть Ростова й Катеринодара на Кубані — власне завдячує цій віденській моді. Зокрема, в цьому характері побудовані більші міські театри в Києві, Одесі, Львові та інші громадські будови по містах. Рівночасно в техніці будівництва на Наддніпрянщині помічається поступовий підупад, який особливо зусиллюється під кінець XIX ст. Річ у тому, що російська централістична влада в боротьбі за опанування усіх ділянок культурного та економічного життя на Україні з особливим завзяттям нищила українське міщанство і зв'язане з ним ремісництво, яке своїми цеховими організаціями ставило чималий опір централістичним стремлінням Москви.

Постійні утиски цехів закінчилися цілковитим їх скасуванням у 1900 р. Безперечно, цеховий устрій ремісництва в той час уже віджив свій вік, але коли в Західній Європі стара система навчання в цехових організаціях поступово замінялася сіткою державних ремісничих шкіл, на Україні з моментом ліквідації цехів російський уряд замість того не тільки не створив закінченої сітки фахової освіти, але навіть не дав мінімальної кількості ремісничих шкіл. Отже, коли в старі часи на Україні в цехових організаціях постійно виховувалися молодші кадри добрих ремісників, зокрема мулярів, теслярів, каменярів, різьбярів та солідних технічно підготовлених будівельних майстрів, то з підупадом цехових організацій та браком фахових шкіл старих майстрів та ремісників не було ким замінити або приходили робітники, мало підготовлені та без потрібного технічного знання. Наслідком цього було те, що багато будов другої половини XIX ба навіть початку XX ст., особливо на провінції, були не тільки безвартісні з мистецького боку, але також технічно примітивні, так що чимало їх понищилося й розвалилося. Це завжди гостро відчували визначні наші митці та архітектори. Але всякі заходи для створення місцевих шкіл, як вищого, так і нижчого типу, здебільшого розбивалися об тверду стіну централістичних стремлінь Москви, яка засновувала такі школи в себе (передусім у Петербурзі й Москві). Туди, власне, мусила їхати українська шкільна молодь, звідтам і приходила «нова мода» в будівництві, майже завжди запізнена в Західній Європі, але «приправлена» в московському дусі. Так у другій половині XIX ст. під впливом національного романтизму на Заході (відродження романського стилю) в Росії постав націоналістичний напрям, що дав пеевдовізантійсько-руський, стиль. Він насильно впроваджувався на Україні в церковному будівництві (собори в Житомирі, Харкові, Катеринославі та ін.), нерідке даючи жахливі немистецькі зразки. До цього часу належать урядові «реставрації» дорогоцінних пам'яток нашого, будівництва княжої добі», коли, наприклад, були розібрані й знищені будови Херсонеса IV — X ст., Десятинна церква в Києві X ст. перебудовані кафедра у Володимири-Волинському XII ст., церква в Овручі XII ст. та інші, а на їхньому місці були

збудовані беззвартісні будови ніби у «візантійському» стилі. У більш витриманих візантійських формах і бодай хоч технічно краще побудовані Володимирський собор у Києві та Олександровська церква в Кам'янці перших років ХХ ст.

На західноукраїнських землях, що були під Австро-Угорщиною, течія романтизму впроваджувала переважно форми романського та готичного стилю. Правда, були спроби українських архітекторів додавати деякі мотиви «свої», тобто візантійські, але через брак свого мистецького центру та особливо школи ці спроби були здебільшого невдалі.

В найновіші часи будівництво на Україні переживало усі фази еклектизму, які панували в мистецтві Європи, включно і т. зв. стиль модерн, на західноукраїнських землях відомий більше під назвою віденського сецесіонізму. В цьому стилі, який панував порівняно недовго — в останніх роках XIX і перших роках ХХ ст. — побудовані величезні залізничні станції в Жмеринці (на Поділлі) і Львові, остання — за проектом відомого українського інженера-архітектора Івана Левинського (1851 — 1918), якому належать також інші будови Львова — готель «Жорж», торговельно-промислова палата, будинок «Дністра», дім василіянок та ін.

З початком ХХ ст. поміж українськими митцями і спеціально архітекторами поширюється течія відродження українського архітектурного стилю. В поширенні цієї ідеї та в практичному проведенні її в життя велику роль відіграла «Українська громада» студентів Інституту цивільних інженерів у Петербурзі, де першим головою (від 1905 р.) був архітектор Сергій Тимошенко. Цей мистецький напрям можна поділити на дві течії: перша для створення своєрідного українського стилю прагнула використовувати мотиви українського барокко, друга — народне дерев'яне будівництво. До першої течії належать великі житлові domi архітекторів Альошина в Києві та Фетисова в Запоріжжі (Катеринославщина). Друга течія започаткована церквою єпископа

Партенія Левицького в Плішивцях на Полтавщині в 1902 — 06 рр., де використані форми знаменитого запорізького собору в Самарі. Визначним твором, що належить до цього другого напряму, є будинок земства в Полтаві (тепер Український державний музей), побудований визначним нашим архітектором Василем Кричевським з участю маляра Сергія Васильківського. З інших архітекторів відмітимо праці Жукова (шкільні будинки на Харківщині), Мощенка на Полтавщині, а в Галичині — Івана та Льва Левинських, Олександра Лушпинського, Романа Грицая, Василя Нагірного. Сполучення форм кам'яної архітектури українського барокко з дерев'яним будівництвом знайшло прекрасну творчу переробку в працях архітекторів Сергія Тимошенка та Дмитра Дяченка. Першому належать цілий ряд вілл та проектів церков, другому — проект Історично-архітектурного музею в Кам'янці-Подільському (1913), школи на Полтавщині та головний корпус Сільськогосподарської академії в Києві (1928). Ініціативі цього архітектора належить також заснування в Києві Товариством українських архітекторів) Українського архітектурного інституту (1919), який був у 1924 р. приєднаний до Мистецького Інституту в Києві.

В найновіших часах по війні й революції найбільшого поширення набуває західноєвропейський напрям конструктивізму, що оснований на принципі функціоналізму — пристосуванняожної частини своєму практичному призначенню, цілковитого усунення декоративних прикрас і непотрібних додатків. Конструктивізм широко послуговується залізобетонними конструкціями, склом та іншими новими будівельними матеріалами, має смисл для великих елементарних геометричних мас, легких широко закрісних перекриттів, великих гладких площ, терасових композицій, плаского даху. До кращих будов конструктивного напряму належать електровня в Києві, суконна фабрика в Кременчуці, будинки Дніпрельстану, будинок каси хворих у Львові й величезний комплекс будов «Держтресту» в Харкові.